

Zien!

Verantwoording Themalijst VO Burgerschap

Oktober 2025

gouwe-academie.nl

Gouwe Academie is een onderwijskundige kennispartner voor bedrijven met ICT-oplossingen voor het onderwijs. Wij verzorgen scholingen voor onze partners ParnasSys en Gynzy en bij onze eigen producten Zien!, Leerlingkans en Leer- en ontwikkelingslijnen 0-7 jaar.

Inleiding

Deze verantwoording bevat de themalijst VO burgerschap voor het voortgezet onderwijs. Deze themalijst biedt houvast voor het vormgeven van burgerschapsonderwijs in het voortgezet onderwijs. De themalijst is opgebouwd rondom centrale waarden, thema's en basiscompetenties en sluit aan bij actuele ontwikkelingen en inzichten binnen het onderwijs en de samenleving.

De inhoud van deze verantwoording is bedoeld voor geïnteresseerden in de themalijst burgerschap, die op zoek zijn naar richting, inspiratie of verdieping. Het biedt een helder overzicht van het terrein van burgerschap en geeft een onderbouwde visie die besproken kan worden binnen het team op school. Voor leerkrachten geeft het document houvast en inspiratie om met de uitgewerkte thema's aan de slag te gaan. De thema's sluiten aan bij de beleavingswereld van leerlingen en kunnen worden verbonden aan bestaande lessen, projecten of methoden. Gouwe Academie biedt bij deze themalijst bovendien scholing aan, waarmee schoolteams praktisch en inhoudelijk worden ondersteund bij de implementatie van thematisch burgerschapsonderwijs.

De themalijst schrijft niet voor met welke methodes er moet worden gewerkt, maar laat ruimte om er een eigen invulling aan te geven. De themalijst is niet voorschrijvend en verplicht scholen tot niets. Het is enkel bedoeld als hulpmiddel en inspiratiebron, niet als kant-en-klaar model om direct over te nemen. Wel kan het functioneren als monitoringsinstrument en nodigt het scholen uit om op basis van hun eigen visie en context bewust en samenhangend invulling te geven aan hun burgerschapsonderwijs.

Na deze inleiding wordt eerst toegelicht wat we onder burgerschap verstaan en welke wettelijke kaders hierbij relevant zijn. Vervolgens wordt de opbouw van de themalijst uitgewerkt en de uitgangspunten die daaraan ten grondslag liggen. Daarna volgt een uitwerking van de inhoudelijke thema's. Tot slot laten we zien hoe de themalijst aansluit bij het observatie-instrument Zien!vo

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Burgerschapsonderwijs	4
Definitie burgerschap	4
Belang van burgerschapsonderwijs	4
Burgerschapsopdracht	5
De eisen.....	5
Monitoring	5
De themalijst: opbouw en onderbouwing.....	7
Kennis, vaardigheden en attituden	7
Basiswaarden	7
Opbouw in fasen en niveaus	8
1. Van sociale naar maatschappelijke competenties.....	8
2. Ecologische systeemtheorie als onderlegger.....	8
De thema's in de themalijst.....	9
Van losse lessen naar doelgerichte inzet.....	11
Zien!vo.....	11
Praktische ondersteuning voor leerkrachten	11
Referentielijst	12
Bijlage 1: Basiswaarden uit Memorie van Toelichting.....	14
Bijlage 2: inhoudelijke thema's	16
Samen.....	17
Verschillen	18
Duurzaamheid	19
Digitaal	20
Democratie.....	21
Wereld.....	22
Bijlage 3: Succesvol onderwijs met betrekking tot burgerschap	24

Burgerschapsonderwijs

Definitie burgerschap

Burgerschap is een veelzijdig begrip dat op verschillende manieren gedefinieerd kan worden. Het is een breed en veelzijdig begrip met verschillende dimensies, waaronder kennis, vaardigheden, houdingen, reflecties en gedragingen van mensen (Nieuwelink et al., 2016; Geijssel et al., 2012). In essentie gaat burgerschap over hoe mensen zich gedragen in de samenleving. Het draait om hoe mensen zich verhouden tot anderen en gemeenschappen en omgaan met verschillen, diversiteit, sociale cohesie en solidariteit. Daarbij speelt ook de relatie tussen het individu en instituties zoals de overheid een rol, waarbij begrippen zoals democratie, inspraak en mensenrechten een belangrijke rol spelen (Dijkstra et al., 2018).

Hoewel er verschillende definities mogelijk zijn, is er consensus over dat burgerschapsonderwijs gericht zou moeten zijn op het bijbrengen van democratische gezindheid, tolerante houdingen, respectvolle omgang met elkaar, bereidheid om te participeren in de samenleving en het onderschrijven van mensenrechten (Nieuwelink et al., 2016). In deze themalist draait burgerschap om een aantal aspecten. Burgerschap gaat enerzijds om kennis van de Nederlandse democratie en de bijbehorende waarden en het opdoen van ervaringen die leerlingen voorbereiden op een actieve deelname aan de samenleving (SLO, 2025). Anderzijds is het belangrijk dat burgerschap aansluit aan de eigen levensbeschouwelijke en/of pedagogische visie van scholen. Binnen Driestar educatief wordt burgerschap omschreven als het vermogen om als persoon binnen een gemeenschap op een sociaal aanvaarde, verantwoordelijke manier te functioneren. Burgerschap betekent in deze context dat leerlingen zich ontwikkelen tot betrokken en verantwoordelijke mensen die zorg dragen voor hun omgeving.

Belang van burgerschapsonderwijs

Het is vanwege verschillende redenen van belang om goed burgerschapsonderwijs te geven. Ten eerste bereidt het leerlingen voor op actieve deelname aan de samenleving. Onderwijs is het middel waar leerlingen en jongeren vaardigheden en inzichten kunnen opdoen die nodig zijn om te kunnen participeren in de samenleving (Nieuwelink et al., 2016). Ten tweede draagt burgerschapsonderwijs bij aan gelijke kansen: niet elk leerling leert thuis over democratie of maatschappelijke thema's. Het is daarom belangrijk dat school deze mogelijkheid aanbiedt (Nieuwelink et al., 2016; Janmaat, 2008; Veugelers, 2009; Van de Werfhorst, 2014). Ten derde speelt burgerschapsonderwijs een rol in het leren omgaan met verschillen in een samenleving die steeds meer verdeeld raakt. Mensen komen minder vaak in contact met anderen die anders denken of leven, wat de tegenstellingen versterkt (SCP, 2024). Het is daarom van belang dat leerlingen leren hoe je samenleeft in een diverse samenleving (De Winter, 2011; Nieuwelink, 2016). Tot slot helpt burgerschapsonderwijs om al op jonge leeftijd het belang van sociale en politieke gelijkheid en rechtvaardigheid te begrijpen. Het levert hiermee een bijdrage aan een eerlijkere en meer inclusieve samenleving (Nieuwelink et al., 2016).

Burgerschapsopdracht

De eisen

De wettelijke burgerschapsopdracht vraagt scholen om meer focus te leggen op de bevordering van burgerschap (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2023a). Scholen hebben veel vrijheid om zelf te bepalen hoe het burgerschapsonderwijs eruit ziet, maar moeten wel voldoen aan een aantal minimumeisen. Deze eisen zijn onderverdeeld in drie invalshoeken: de onderwijskundige uitgangspunten, het schoolklimaat en de inhoud.

1. **De onderwijskundige uitgangspunten.** Het burgerschapsonderwijs moet doelgericht, samenhangend en herkenbaar zijn. Daarnaast is het van belang dat scholen inzicht hebben in de resultaten van hun onderwijs. Dit houdt in dat er concrete doelen moeten worden gesteld en dat moet worden geëvalueerd of deze doelen behaald zijn. Het monitoren van de ontwikkeling van leerlingen is hierbij essentieel.
2. **Het schoolklimaat.** De school moet functioneren als oefenplaats voor burgerschap in overeenstemming met de basiswaarden waar iedereen zich veilig en geaccepteerd voelt.
3. **De inhoud.** In de inhoud van het onderwijs moeten de basiswaarden en sociale en maatschappelijke competenties zichtbaar zijn. De basiswaarden betreffen vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. De verdere specificatie van deze waarden is weergegeven in tabel 1. Het is van belang dat respect voor én kennis van deze basiswaarden actief worden nageleefd binnen de schoolcontext en dat andere uitingen daarmee niet in strijd zijn.

Basiswaarden	Concretisering	Definitie (alles zolang het binnen de wet blijft)
Vrijheid	Vrijheid van meningsuiting	Zeggen of schrijven wat je denkt
	Bevordering van autonomie	Iedereen zelf laten bepalen hoe leven te leiden
Gelijkheid	Gelijkheidsbeginsel	Mensen zijn van gelijke waarde
	Afwijzen van discriminatie	Afwijzen achterstelling groepen of mensen
Solidariteit	Begrip	Denkbeelden of gebruiken proberen begrijpen
	Verdraagzaamheid	Andere mening of ander gedrag accepteren
	Afwijzen van onverdraagzaamheid	Afwijzen niet accepteren mening of gedrag
	Verantwoordelijkheidsbesef	Verantwoordelijkheid nemen voor wat je doet

Tabel 1 Basiswaarden van de democratische rechtsstaat

De basiswaarden uit de wet zijn verwerkt in de themalist burgerschap. Binnen de verschillende thema's komen de kernwaarden expliciet aan bod en worden ze gekoppeld aan ontwikkelpunten. Zo helpt de themalist scholen bij het doelgericht en samenhangend vormgeven van hun burgerschapsonderwijs, gericht op de basiswaarden.

Monitoring

De onderwijsinspectie verwacht van scholen dat de resultaten van het burgerschapsonderwijs worden gemonitord en dat de school hiervan leert (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2023b). Monitoring van burgerschapscompetenties is wettelijk verplicht en dient drie belangrijke doelen (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2023c):

1. Monitoring helpt scholen om hun onderwijs af te stemmen op wat leerlingen al kunnen,
2. Monitoring draagt bij aan het verbeteren van het onderwijs,

3. Monitoring maakt mogelijk om verantwoording af te leggen.

Scholen hebben de vrijheid om zelf te bepalen hoe zij deze monitoring uitvoeren. Dat kan met gestandaardiseerde meetinstrumenten, maar ook met alternatieve werkwijzen zoals het inzetten van portfolio's of rubrics. De verzamelde gegevens moeten wel inzicht geven in hoeverre de leerdoelen worden bereikt en voldoende betrouwbaar en bruikbaar zijn. Het observatie-instrument Zien!vo biedt scholen hierbij ondersteuning. De vragenlijsten en resultaten uit Zien!vo geven bruikbare informatie op leerling-, groeps- en schoolniveau. Daarmee kunnen scholen gericht werken aan de ontwikkeling van burgerschapscompetenties, in lijn met de eisen van de inspectie.

De themalijst: opbouw en onderbouwing

In dit hoofdstuk wordt toegelicht waarom en hoe de thematische leerlijn burgerschap is opgebouwd. Er wordt ingegaan in op de inhoudelijke uitgangspunten en de onderbouwing van de structuur. De themalijst is ontworpen met het doel om leerlingen te begeleiden in hun ontwikkeling tot betrokken, kritische en actieve burgers, passend bij de leefwereld en ontwikkelingsfase van de leerling.

Kennis, vaardigheden en attituden

De themalijst is ontwikkeld met een samenhang in kennis, vaardigheden en attituden. Deze benadering maakt het mogelijk om niet alleen te werken aan kennis (hoofd), maar ook aan het oefenen van sociale en morele vaardigheden (handen) en het vormen van een attitude (hart). Onder attitude verstaan we hier ook de persoonlijke ontwikkeling van leerlingen, zoals het ontwikkelen van zelfregulatie, reflectievermogen en verantwoordelijkheidsgevoel. Dit helpt leerlingen niet alleen bij het leren over de wereld om hen heen, maar ook bij het begrijpen van hun eigen rol daarin.

Deze combinatie van kennis, houding en vaardigheden sluit aan bij het Memorie van Toelichting bij het wetvoorstel voor burgerschapsonderwijs, waarin wordt benadrukt dat het gaat om het doelgericht en samenhangend ontwikkelen van sociale en maatschappelijke kennis, vaardigheden en bijbehorende houdingen (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2019). Burgerschapsonderwijs omvat daarmee meer dan het aanleren van kennis over de rechtsstaat. Het vraagt ook om het actief oefenen van democratische competenties, zoals empathie, het omgaan met verschillen en het nemen van verantwoordelijkheid. Door in ieder thema een kennis-, vaardigheids- en attitudevraag op te nemen, komt deze opbouw terug in het onderwijsaanbod.

Basiswaarden

In het burgerschapsonderwijs staan kernwaarden centraal zoals vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Deze waarden bieden richting aan het onderwijs en geven scholen houvast om keuzes te maken in thema's, werkvormen en gespreksonderwerpen. De themalijst maakt deze abstracte waarden zichtbaar en bespreekbaar voor leerlingen, bijvoorbeeld door hen te laten reflecteren op gelijkwaardigheid in hun klas of buurt of door samen situaties te bespreken waarin solidariteit tot uiting komt.

In bijlage 1 worden de thema's uit de themalijst expliciet gekoppeld aan de basiswaarden uit het Memorie van Toelichting, zoals vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Deze koppeling wordt uitgewerkt in een verantwoording per thema. Voor elk thema wordt daarbij toegelicht hoe het bijdraagt aan het bevorderen van de basiswaarden, borging van burgerschapsdoelen en onderdelen van het Inspectiekader. Bij de verantwoording wordt specifiek aangegeven welke aspecten van burgerschap, zoals genoemd in de wet en het Inspectiekader, binnen een bepaald thema aan bod komen. De thema's in de themalijst zijn gekozen met het oog op een duidelijke afstemming met de wettelijke kaders en basiswaarden van burgerschap. Per thema wordt aangegeven welke aspecten van burgerschap, zoals benoemd in de wet- en regelgeving, aan bod komen. Op deze manier wordt zichtbaar gemaakt hoe de thema's bijdragen aan de borging van de burgerschapsopdracht en toepasbaar zijn in de context van de school.

Opbouw in fasen en niveaus

1. Van sociale naar maatschappelijke competenties

In de onderbouw ligt de nadruk op sociale competenties zoals samenwerken, delen, omgaan met conflicten en zorg voor anderen. Deze vormen de basis voor het ontwikkelen van bredere maatschappelijke competenties in de bovenbouw, zoals kritisch denken, meningsvorming en participatie in maatschappelijke vraagstukken. De context waarin deze competenties geoefend worden ontwikkelt mee: van de directe leefomgeving (gezin, klas, school) naar bredere omgevingen (buurt, samenleving, wereld).

2. Ecologische systeemtheorie als onderlegger

De opbouw is mede geïnspireerd op de ecologische systeemtheorie van Bronfenbrenner (Van Riel & Tuithof, 2019). Deze theorie stelt dat de ontwikkeling van leerlingen beïnvloed wordt door verschillende lagen van sociale omgevingen:

- **Microsysteem** (directe relaties, zoals gezin en klas)
- **Mesosysteem** (verbanden tussen directe omgevingen)
- **Exosysteem** (invloed van externe systemen, zoals beleid of media)
- **Macrosysteem** (culturele normen en waarden): komt terug in thema's als *verschillen* en *wereld*, waarin culturele diversiteit en mondiale vraagstukken worden besproken.

Deze gelaagde benadering benadrukt dat burgerschapsvorming een doorlopende, contextgevoelige ontwikkeling is. Het leerling leert zich geleidelijk te verhouden tot steeds bredere en complexere sociale omgevingen.

De thema's in de themalijst

In de themalijst burgerschap werken we met zes thema's. Deze thema's sluiten aan bij de leefwereld van de leerlingen. Er wordt opgebouwd naar thema's die meer maatschappelijk van aard zijn.

Dit zijn de thema's uit de themalijst:

- Samen
- Verschillen
- Duurzaamheid
- Digitaal
- Democratie
- Wereld

Deze thema's hebben geen vaste volgorde van prioriteit, maar zijn bewust gestructureerd vanuit de belevingswereld van de leerling. De themalijst start bij de wereld dicht bij de leerling en bouwt geleidelijk op naar thema's met een meer maatschappelijke of mondiale insteek.

Ieder thema is verbonden aan een einddoel en is uitgewerkt in concrete leerdoelen per leerjaar. De doelen en basiswaarden zoals benoemd door het SLO zijn hierbij een belangrijke basis. Ieder doel is vervolgens onderverdeeld in drie componenten: kennis, vaardigheden en attitude. In sommige gevallen is ervoor gekozen om binnen een combinatie van leerjaren alleen de focus te leggen op het kenniscomponent, omdat leerlingen pas in een later leerjaar actief aan de slag gaan met vaardigheden. In de bijlage bevindt zich een tabel waarin per thema de drie componenten zijn uitgewerkt.

De thema's zijn flexibel inzetbaar. Ze kunnen losstaand worden behandeld, geïntegreerd worden in bestaande lessen of gekoppeld worden aan andere thema's binnen het schooljaar. Elk thema biedt ruimte om burgerschapsdoelen op het gebied van kennis, vaardigheden en houding doelgericht aan te pakken. Ieder thema is verbonden met universele waarden en sociale basiscompetenties.

Er zal hieronder per thema kort worden stilgestaan bij de inhoud. In bijlage 2 is een meer specifieke uitwerking per thema te vinden.

- Het thema **samen** richt zich op sociale omgang en betrokkenheid bij anderen. Leerlingen leren hoe ze respectvol met anderen kunnen omgaan, hoe ze hulp kunnen bieden in oneerlijke situaties en hoe ze zich inzetten voor anderen zonder iets terug te verwachten. Belangrijke waarden in dit thema zijn zorgzaamheid, verantwoordelijkheid en empathie.
- Het thema **verschillen** gaat over diversiteit en inclusie in de samenleving. Leerlingen doen kennis op over verschillen in geloof, cultuur, samenlevingsvormen en genderidentiteit. Ze leren hoe ze hun mening hierover op een respectvolle manier kunnen uiten en hoe ze met mensen die anders zijn dan zij zelf kunnen omgaan. Dit thema draagt bij aan het ontwikkelen van een open houding en het bevorderen van gelijkwaardigheid en respect.
- Het thema **duurzaamheid** richt zich op bewustzijn van het milieu en zorg voor de aarde. Leerlingen leren wat milieuproblemen zijn en wat zij zelf kunnen doen om duurzamer te leven.
- Het thema **digitaal** gaat over mediawijsheid en verantwoordelijk gedrag op het internet. Leerlingen leren wat de voordelen en risico's van sociale media zijn, hoe ze hun eigen

schermtijd kunnen beheren en hoe ze veilig en respectvol kunnen communiceren. Ook komt het herkennen en aanpakken van digitaal pesten aan bod.

- Het thema **democratie** richt zich op inzicht in de werking van de Nederlandse democratie. Leerlingen maken kennis met verkiezingen, politieke partijen en de grondwet. Ze leren waarom mensenrechten belangrijk zijn en hoe zij zelf op een democratische en respectvolle manier hun mening kunnen delen en keuzes kunnen maken.
- Tot slot gaat het thema **wereld** over wereldburgerschap. Leerlingen leren hoe landen met elkaar samenwerken op het gebied van economie, milieu en veiligheid. Er is aandacht voor actuele wereldproblemen zoals armoede en moderne slavernij, maar ook voor wereldgodsdiensten en culturele gebruiken.

Van losse lessen naar doelgerichte inzet

De thematische leerlijn burgerschap biedt scholen een samenhangend aanbod om op betekenisvolle wijze te werken aan burgerschapsvorming. Maar hoe kies je als school welk thema op welk moment passend is? En hoe weet je of het aanbod aansluit bij actuele behoeften van je leerlingen? Hier biedt het instrument Zien!vo uitkomst.

Zien!vo

Zien!vo is een observatie- en volgsysteem voor sociaal-emotionele ontwikkeling. Het bestaat uit leerkrachtobservaties en leerlingvragenlijsten en biedt inzicht op drie niveaus: leerling, groep en school. Het instrument helpt scholen om systematisch inzicht te krijgen op waar leerlingen zich bevinden in hun ontwikkeling en op welke punten zij, individueel of als groep, extra ondersteuning of verdieping nodig hebben. Deze inzichten helpen scholen bij het maken van onderbouwde keuzes voor thematisch aanbod en het handelen.

Door de resultaten van Zien!vo te koppelen aan thema's uit de themalijst ontstaat een doelgerichte en samenhangende aanpak. De school werkt dan niet alleen doelgericht aan burgerschapsvorming, maar stemt haar aanbod ook af op wat er op dat moment leeft in de klas of op school.

Praktische ondersteuning voor leerkrachten

Zien!vo biedt niet alleen inzicht in de ontwikkeling van leerlingen, maar reikt ook concrete handelingssuggesties aan voor dagelijks handelen in de klas. De handelingssuggesties binnen Zien!vo zijn praktische en gerichte tips voor het handelen van de leerkracht. Het bevat concrete activiteiten die kunnen worden ingezet tijdens reguliere lessen, evenals suggesties voor aanvullende werkvormen zoals het gebruik van boeken, spellen en andere materialen. Deze suggesties helpen leerkrachten niet alleen bij het maken van keuzes, maar ook bij de uitvoering ervan. Ze sluiten aan bij handelingsgericht werken en zijn bruikbaar in de fase 'plannen' en 'handelen' van de cyclus van handelingsgericht werken. Ook kunnen de handelingssuggesties worden gebruikt om responsiviteit en bewust pedagogisch handelen te versterken.

Leerkrachten worden uitgedaagd om op basis van ontwikkelpunten, handelingssuggesties en pedagogische tips zelf passende activiteiten en begeleidingsvormen te kiezen en vorm te geven. Zien!vo biedt echter ook lessuggesties die aansluiten bij de thematische opbouw van het burgerschapsonderwijs. Deze lessuggesties zijn bedoeld als inspiratie voor activiteiten die bijdragen aan de burgerschapsontwikkeling van de groep. De activiteiten in de lessen zijn gekoppeld aan thema's uit de themalijst en kunnen flexibel worden ingezet binnen het bestaande curriculum. Ter ondersteuning wordt in [bijlage 3](#) ook tips weergegeven voor het succesvol toepassen van burgerschapsonderwijs.

Door de handelings- en lessuggesties te koppelen aan thema's uit de themalijst, ontstaat er een doelgericht en samenhangend aanbod. De thematische koppeling zorgt ervoor dat de activiteiten niet los op zichzelf staan, maar doelgericht en samenhangend worden ingezet.

Meer informatie over hoe Zien!vo kan worden ingezet om burgerschap te monitoren en te kunnen inzetten, is te vinden in de handreiking '*Burgerschap versterken én meten met behulp van Zien!vo*' op de [website van Gouwe Academie](#) onder het kopje *schoolniveau*.

Referentielijst

De Winter, M. (2011). *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding*. SWP Publishers.

Dijkstra, A. B., Kuiper, E., & Nieuwelink, H. (2018). *Schoolkenmerken voor bevordering van burgerschapscompetenties van leerlingen in het basisonderwijs*. Geraadpleegd op 1 mei 2024, van https://www.nro.nl/sites/nro/files/migrate/voorstudie_peilingsonderzoek_burgerschap_FINA_AL_20180627.pdf

Geijssel, F., Ledoux, G., Reumerman, R., & Ten Dam, G. (2012). Citizenship in young people's daily lives: differences in citizenship competences of adolescents in the Netherlands. *Journal of Youth Studies*, 15(6), 711-729. <https://doi.org/10.1080/13676261.2012.671932>

Janmaat, J. G. (2008). The civic attitudes of ethnic minority youth and the impact of citizenship education. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(1), 27-54. <https://doi.org/10.1080/13691830701708676>

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2023a). *Wettelijke opdracht burgerschap*. Geraadpleegd op 2 mei 2024, van <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/burgerschap/wettelijke-opdracht>

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2023b). *Onderzoekskader 2021 voor het toezicht op de voorschoolse educatie en het primair onderwijs*. Geraadpleegd op 2 mei 2024, van <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/onderzoekskaders/documenten/publicaties/2021/07/01/onderzoekskader-2021-primair-onderwijs>

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2023c, 27 juni). *Veelgestelde vragen over het inspectietoezicht op burgerschap*. Burgerschap | Inspectie van het Onderwijs. <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/burgerschap/veelgestelde-vragen>

Nieuwelink, H. (2016). *Becoming a Democratic Citizen: A Study Among Adolescents in Different Educational Tracks*. Hogeschool van Amsterdam.

Riel van, R. & Tuithof, J.I.F.M. (2019). *Burgerschapsonderwijs en zijn omgeving: Een theoretisch perspectief over de relatie tussen de vormgeving van het burgerschapsonderwijs en de eigen schoolomgeving*. *Maatschappij en Politiek* 2019 (7), 18-22.

SCP. (2024). *Koersen op kwaliteit van de samenleving: Sociale en culturele ontwikkelingen 2024*. Geraadpleegd op 1 mei 2024, van <https://repository.scp.nl/bitstream/handle/publications/1404/Sociale%2ben%2bCulturele%2bOntwikkelingen%2b2024.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

SLO. (Januari 2025) Burgerschap. Geraadpleegd op 1-5-2025, van <https://www.slo.nl/thema/meer/basisvaardigheden/burgerschap/>

- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2019). Wetsvoorstel aanscherping burgerschapsopdracht onderwijs. Geraadpleegd op 15-5-2025, van <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?id=2019Z23710&dossier=35352#wetgevingsproces>
- Van de Werfhorst, H. G. (2014). Changing societies and four tasks of schooling: Challenges for strongly differentiated educational systems. *International Review Of Education*, 60(1), 123–144. <https://doi.org/10.1007/s11159-014-9410-8>
- Veugelers, W. (2009). Active student participation and citizenship education. *Educational Practice and Theory*, 31(2), 55-69. <https://doi.org/10.7459/ept/31.2.05>

Bijlage 1: Basiswaarden uit Memorie van Toelichting

Basiswaarden uit het memorie van toelichting		Thema's uit de themalijst					
		Samen	Verschillen	Duurzaamheid	Digitaal	Democratie	Wereld
Vrijheid	Vrijheid van meningsuiting <i>Zeggen/schrijven wat je denkt, tegen opvatting van anderen ingaan</i>	-	X: Mening kunnen geven over verschillen	X: Mening kunnen vormen/ Zeggen wat je denkt in het kader van tegenstrijdige belangen	X: Beeldvorming/ waarheidsvinding, netiquette	X: Meningsvorming + verwoording, Nederlands kiesstelsel	-
	Autonomie <i>Zelf bepalen wie je wilt zijn, hoe je leven wilt leiden</i>	-	X: Diversiteit en inclusie	X: Houding van rentmeester-schap	X: Ik deel de dingen die ik wil delen; groepsdruk, cyberpesten, intieme media	X: Afspraken en regels binnen eigen context, rechten binnen NL	X: Keuzes omtrent bijvoorbeeld Fairtrade producten
Gelijkwaardig heid	Gelijkheidsbeginsel <i>Mensen zijn van gelijke waarde; het maakt niet uit wat je denkbeelden zijn of wat je gelooft</i>	X : Rekening houden met de ander	X: Etnische verschillen tussen bevolkingsgroepen	-	-	X: Democratische waarden + rechtsstaat	X: Verschillende culturen, ontwikkelings-samenwerking
	Afwijzen van discriminatie <i>Tegengaan van achterstellen van groepen, tegengaan dat er geen ruimte voor andere denkbeelden/gebruiken is</i>	X: Onverdraagzaamheid afwijzen/ discriminatie tegengaan + buitensluiten tegengaan	X: Etnische verschillen tussen bevolkingsgroepen + Verschillen tussen klasgenoten thuis	-	X: Tegengaan groepsdruk, impact van inhoud media, cyberpesten, etc.	X: Democratische waarden + rechtsstaat	X: Migratie-vluchtelingbeleid, koloniale geschiedenis
	Aandacht aan verdraagzaamheid <i>Gedrag of mening van ander accepteren, ongeacht of je het er mee eens bent of niet. Iedereen krijgt ruimte</i>	X: Onverdraagzaamheid afwijzen/ discriminatie tegengaan	-	-	X: Impact van inhoud media (denk bijvoorbeeld aan spotprenten).	X: Afspraken en regels binnen eigen context/ in samenleving, Nederlands kiesstelsel	X: Verschillende culturen, wereldgodsdiensten

	Samen	Verschillen	Duurzaamheid	Digitaal	Democratie	Wereld	
Solidariteit	Begrip voor anderen <i>Begrijpen waarom mensen/groepen bepaalde denkbeelden hebben</i>	X: Opkomen voor een ander + een ander helpen	X: Verschillen tussen klasgenoten/thuis	-	X:Beeldvorming/ waarheidsvinding	-	X: Wereldgodsdiensten, koloniale geschiedenis
	Afwijzen van onverdraagzaamheid <i>Afwijzen van intolerantie: vinden dat mensen/groepen bepaalde denkbeelden niet mogen hebben.</i>	X: Onverdraagzaamheid afwijzen /discriminatie tegengaan	X: Etnische verschillen tussen bevolkingsgroepen	-	X: Impact van inhoud media (denk bijvoorbeeld aan spotprenten).	X: Afspraken en regels binnen eigen context/ in samenleving, Nederlands kiesstelsel	X: Verschillende culturen, wereldgodsdiensten
	Verantwoordelijkheidsbesef <i>Verantwoording nemen voor wat je zegt of denkt, en daarbij rekening houden wat dat voor een ander betekent.</i>	X: Ander helpen + conflicten oplossen en vergeven	X: Respectvol omgaan met mensen die van mij verschillen	X: Alle onderdelen van duurzaamheid	X: Mediatijd, waarheidsvinding	X: Meningsvorming + verwoording	X: Ontwikkelings-samenwerking, lidmaatschap Nederland van verschillende organisaties

Bijlage 2: inhoudelijke thema's

Overzicht inhoudelijke thema's	
Samen	Zorg voor de ander en een ander helpen Opkomen voor de ander Onverdraagzaamheid afwijzen/discriminatie tegengaan Insluiten en buitensluiten tegengaan Conflicten oplossen en vergeven
Verschillen	Verschillen tussen klasgenoten, thuissituaties en personen in de buurt (Etnische) verschillen tussen bevolkingsgroepen in de samenleving Respectvolle omgang met andersdenkenden Seksualiteit, genderidentiteit en verschillen in de samenleving Huwelijk en andere samenlevingsvormen
Duurzaamheid	Onderhouden van de wereld Rentmeesterschap Mate waarin je duurzaam kunt handelen Milieuvraagstukken: afval, energiebesparing, vervuiling, broeikaseffect en zeespiegelstijging De omgang met water Afvalrecycling , ecologische voetafdruk Energie transitie Tegenstrijdige belangen
Digitaal	Impact van de inhoud van media op jezelf Mediatijd Gebruik van games en films Cyberpesten, intieme media Groepsdruk Nettiquette Beeldvorming en waarheidsvinding
Democratie	Afspraken en regels binnen eigen context en in de samenleving Rechten en plichten binnen de Nederlandse samenleving Meningsvorming en het verwoorden van een eigen mening Democratische waarden en rechtsstaat Nederlandse kiesstelsel Visie op de overheid
Wereld	Verschillende culturen en godsdiensten Onderdrukking op basis van levensbeschouwing Lidmaatschap Nederland van verschillende organisaties Internationale wetgeving Ontwikkelingssamenwerking Fair-Trade producten Migratie en vluchtelingenbeleid Koloniale geschiedenis Globalisering, economische verwevenheid

In onderstaande tabellen worden de inhoudsdoelen van de thematische leerlijn toegelicht. Deze doelen geven richting aan de gewenste ontwikkeling van de leerlingen en vormen een kader voor het onderwijsaanbod.

Samen

	Kennis	Vaardigheden	Attituden
Doelen VO	De leerling weet uit de geschiedenis dat er in- en uitsluiting heeft plaatsgevonden in de Nederlandse samenleving.	De leerling kan opkomen voor mensen die buitengesloten worden.	De leerling wil opkomen voor mensen die buitengesloten worden.
	De leerling weet uit de geschiedenis dat er in- en uitsluiting heeft plaatsgevonden op internationaal gebied.	De leerling kan oplossingen voor onrechtvaardige situaties bedenken.	De leerling wil met anderen nadenken over hoe onrechtvaardige situaties opgelost kunnen worden.
	De leerling weet hoe conflicten op een vreedzame wijze kunnen worden opgelost.	De leerling kan op een vreedzame manier ruzies zelfstandig oplossen.	De leerling wil naar andere leerlingen luisteren om samen problemen op te lossen.
	De leerling herkent wanneer de ander hulp nodig heeft.	De leerling kan de ander bij de groep betrekken zonder hiervoor iets terug te verwachten.	De leerling wil iets voor iemand anders doen zonder hiervoor iets terug te verwachten.
	De leerling weet wanneer de ander zorg nodig heeft.		
Einddoel	De leerling kent de begrippen zorg dragen en (on)recht.	De leerling kan de ander helpen, de leerling kan rekening houden met de ander en kan opkomen voor de ander.	De leerling wil met empathie naar anderen luisteren en anderen niet uitsluiten.
	De leerling weet wat deze begrippen betekenen voor hun omgang met anderen, binnen de school, in de thuissituatie, in de omgeving en in de samenleving.	De leerling kan conflicten oplossen.	De leerling wil zorg dragen voor de ander.
	De leerling kent duurzame relaties en weet waarom trouw belangrijk is.	De leerling kan binnen eigen context intolerantie afwijzen.	

Verschillen

	Kennis	Vaardigheden	Attituden
Doelen VO	De leerling kent de belangrijkste verschillen tussen verschillende levensovertuigingen, culturen en tradities in Nederland.	De leerling kan verschillen die hij in de samenleving ziet uitleggen en er zijn mening over geven.	De leerling wil verschillen uit de samenleving aanvaarden en de leerling wil uitgaan van gelijkwaardigheid tussen mensen.
		De leerling kan respectvol omgaan met de mening van anderen die van hem verschillen.	De leerling wil ieder mens als persoon gelijkwaardig behandelen.
	De leerling weet de verschillende vormen van samenleven in Nederland. De leerling weet wat de Nederlandse wet daarover zegt.	De leerling kan zijn mening over verschillende vormen van samenwonen respectvol vertellen.	De leerling wil respectvol omgaan met mensen die van hem verschillen.
	De leerling weet de verschillende vormen van genderidentiteit en de leerling weet wat daarover in de wet staat.	De leerling kan zijn mening over verschillende genderidentiteiten met respect vertellen.	De leerling wil mensen met een andere genderidentiteit respecteren en goed met hen omgaan.
Einddoel	De leerling (her)kent overeenkomsten en verschillen tussen mensen, groeperingen, genderidentiteiten, geloofsovertuigingen en vormen van samenleven. De leerling weet dat alle mensen gelijkwaardig zijn.	De leerling kan respectvol omgaan met verschillen tussen mensen en groeperingen, genderidentiteiten, geloofsovertuigingen en vormen van samenleven. De leerling kan zijn eigen mening over vormen over de verschillen tussen mensen.	De leerling wil de verschillen in Nederland onder ogen zien en daar respectvol naar handelen. De leerling wil erkennen dat alle mensen gelijkwaardig zijn aan elkaar.

Duurzaamheid

	Kennis	Vaardigheden	Attituden
Doelen VO	De leerling weet hoe hij goed voor de aarde moet zorgen.	De leerling kan zien op welke plekken er milieubewust met de aarde om wordt gegaan.	De leerling wil goed voor de aarde zorgen, bijvoorbeeld door de dingen die hij koopt en gebruikt.
	De leerling weet wat fossiele brandstoffen zijn en wat hiervan de voor-en nadelen zijn.	De leerling kan keuzes maken om energie te besparen.	De leerling wil verantwoordelijk met energie omgaan.
	De leerling weet welke regels de Nederlandse overheid treft om energie te besparen en duurzame energie te gebruiken. De leerling weet wat de ecologische voetafdruk is.	De leerling kan een gesprek voeren hoe mensen kunnen bijdragen aan het milieu.	De leerling wil nadenken over zijn ecologische voetafdruk. De leerling wil nadenken over hoe hij zijn ecologische voetafdruk kan verkleinen.
	De leerling weet wat CO2 is en dat O2 belangrijk is voor ons leven.	De leerling kan milieuvveruilers in zijn omgeving herkennen. De leerling kan vertellen wat de gevolgen zijn van milieuvveruiling.	De leerling wil nadenken over de risico's van CO2-uitstoot. De leerling wil verantwoordelijkheid nemen over zijn uitstoot van CO2.
	De leerling weet de oorzaken van het broeikaseffect en de leerling kent de maatregelen om dit te kunnen remmen of stoppen.	De leerling kan een gesprek voeren over het belang van zorgvuldig omgaan met de natuur.	De leerling wil nadenken over het broeikaseffect. De leerling wil gesprekken voeren over het broeikaseffect.
Einddoel	De leerling heeft kennis van milieuvraagstukken die betrekking hebben op water, afval, vervuiling en energiebesparing. Daarbij kent de leerling de oorzaken van en oplossingen voor verschillende milieudilemma's.	De leerling kan beseffen dat de aarde kostbaar en kwetsbaar is. De leerling kan zorgvuldig met de aarde omgaan. De leerling kan in eigen omgeving, met eigen mogelijkheden, duurzame keuzes maken.	De leerling wil eerlijk en kritisch nadenken over de manier waarop hij met het milieu omgaat en wil daar consequenties aan verbinden.

Digitaal

	Kennis	Vaardigheden	Attituden
Doelen VO	De leerling weet dat sociale media verslavend is.	De leerling kan manieren bedenken om zijn mediatijd te beperken.	De leerling wil kritisch naar zijn digitale tijd kijken.
	De leerling weet de voordelen en gevaren van het delen van informatie op sociale media.	De leerling kan vertellen wat hij wel en niet digitaal moet delen.	De leerling wil keuzes maken over wat hij deelt op internet.
	De leerling weet wat intieme media zijn en de leerling weet de risico's van het plaatsen van foto's op sociale media.	De leerling kan benoemen wanneer er sprake is van intieme media. De leerling kan zich betrouwbaar presenteren op digitale media.	De leerling wil zich betrouwbaar presenteren op sociale media.
	De leerling weet wat groepsdruk is bij sociale media.	De leerling kan ingrijpen wanneer iemand digitaal gepest wordt.	De leerling wil voor anderen opkomen wanneer er sprake is van cyberpesten.
		De leerling kan zijn keuzes op internet verantwoorden.	De leerling wil verantwoordelijkheid nemen voor zijn digitale gedrag.
Einddoel	De leerling kent de technologische ontwikkelingen in de hedendaagse digitale samenleving en kan de ethische dilemma's daarbij benoemen. De leerling weet welke invloeden media hebben op zijn eigen beeldvorming en gedrag.	De leerling kan technologische ontwikkelingen in zijn eigen leven en in de samenleving benoemen. De leerling kan op zijn mediagebruik reflecteren en daarvanuit zijn mediagedrag en reguleren en begrenzen.	De leerling wil reflecteren op zijn eigen mediagebruik en zo nodig zijn mediagebruik aanpassen.

Democratie

	Kennis	Vaardigheden	Attituden
Doelen VO	De leerling weet hoe het Nederlandse kiesstelsel werkt.	De leerling kan een kleine verkiezing organiseren.	De leerling wil in de toekomst actief bezig zijn met politiek door te gaan stemmen.
	De leerling weet hoe volksvertegenwoordiging, regering, wetgeving en rechtspraak vorm krijgt en functioneert.	De leerling kan de voor- en nadelen van het Nederlandse kiesstelsel benoemen.	De leerling wil in de toekomst het gesprek aangaan over de politiek.
	De leerling kent de hoofdstromen van de verschillende politieke visies op de samenleving.	De leerling kan de hoofdstromen en verschillende politieke visies uitleggen en met elkaar vergelijken.	De leerling wil zijn eigen manier van denken vergelijken met verschillende politieke manieren van denken.
	De leerling weet wat het gelijkheidsbeginsel is.	De leerling kan vertellen waarom gelijkheid belangrijk is. De leerling kan voorbeelden geven van schending van rechten in de wereld.	De leerling wil de vrijheden van anderen beschermen. De leerling wil de rechten van anderen beschermen.
Einddoel	De leerling heeft kennis van de democratische rechtsstaat. De leerling kent de werking ervan op landelijk en plaatselijk niveau. De leerling kent de werking van democratische basiswaarden.	De leerling kan op een democratische manier met anderen omgaan doordat ze de overheid gehoorzamen, hun eigen mening kunnen verwoorden, goed kunnen luisteren naar andere meningen en rekening willen houden met ideeën van anderen	De leerling wil in besluitvormingsprocessen rekening houden met anderen en afspraken navolgen. De leerling wil het gezag van de overheid accepteren.

Wereld

	Kennis	Vaardigheden	Attituden
Doelen VO	De leerling weet dat hij met buitenlandse talen met andere mensen in contact kan komen.	De leerling kan zich in het Engels voorstellen.	De leerling wil positief/met open blik naar andere culturen kijken.
	De leerling weet dat economieën niet zonder elkaar kunnen.	De leerling kan uitleggen hoe de Nederlandse economie verbonden is aan de economie van andere landen. De leerling kan in een gesprek uitleggen hoe veiligheid en milieu ook buiten Nederland belangrijk zijn.	De leerling wil nadenken over de voor- en nadelen van de economische verbondenheid van alle landen.
	De leerling weet dat Nederland koloniën had en dat daar slavernij was. De leerling kent de verschillende meningen (die er waren) over slavernij.	De leerling kan vertellen over de koloniale geschiedenis van Nederland door een historische bril.	De leerling wil kritisch nadenken over het (koloniale) verleden van Nederland.
	De leerling weet welke religies het belangrijkst zijn in elk werelddeel.		
	De leerling weet dat landen samenwerken in organisaties, zoals de EU en NAVO.	De leerling kan uitleggen wat internationale verbanden als EU en NAVO doen. De leerling kan een gesprek voeren over de voor- en nadelen van internationale verbanden als EU en NAVO.	De leerling wil nadenken over de rol van Nederland in internationale samenwerking tussen landen.
	De leerling kent andere wereldgodsdiensten.	De leerling kan uitleggen wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen verschillende wereldgodsdiensten.	De leerling wil onderzoek doen naar de wereldgodsdiensten om ze beter te begrijpen.

			De leerling wil respectvol in gesprek gaan met mensen die anders denken dan hij. De leerling wil op een respectvolle manier zijn ideeën uitleggen aan mensen die anders denken dan hij.
Einddoel	De leerling heeft sociaalgeografische en historische kennis van de wereld. De leerling heeft kennis van verschillende culturen, van economische situaties in verschillende landen en van de grote wereldgodsdiensten. De leerling heeft kennis van globaliserende ontwikkelingen, waarbij 'de wereld steeds meer een dorp' wordt.	De leerling kan verschillen tussen landen, culturen en godsdiensten begrijpen en verklaren. De leerling kan mensen uit andere landen, culturen, godsdiensten en kerken vanuit naastenliefde tegemoet treden. De leerling kan binnen zijn mogelijkheden een bijdrage leveren aan het tegengaan van armoede elders in de wereld. De leerling kan binnen zijn mogelijkheden een bijdrage leveren aan een eerlijke deelname aan de economie voor iedereen.	De leerling wil mensen uit andere landen en culturen open benaderen en de leerling wil met hen samenwerken. De leerling wil zich bewust zijn van verschillen en van de voorrechten die hij heeft in vergelijking met mensen uit andere landen. De leerling wil erkennen dat zijn handelingsperspectief gekleurd is door het denken in rijke westerse landen. De leerling wil leren van mensen in andere landen en wil met hen samenwerken.

Bijlage 3: Succesvol onderwijs met betrekking tot burgerschap

5

bouwstenen voor succesvol burgerschapsonderwijs

1 EEN LANGDURIGE AANPAK

Effecten ontstaan vooral bij programma's die minimaal een half jaar tot een jaar duren. Korte projecten zijn vaak niet effectief.

4 MAAK BURGERSCHAP STRUCTUREEL

Veranker burgerschap als vast onderdeel van het curriculum. Gebruik tools zoals Zien!+ om dit structureel te ondersteunen en monitoren.

2 INVESTEER IN JE LERAREN

Goed geschoolde docenten zijn doorslaggevend. Geef ze praktische tips en de ruimte om pedagogisch bewust les te geven.

Professionalisering loont!

3 CREËER EEN OPEN PEDAGOGISCH KLIMAAT

Ruimte voor dialoog en diversiteit is belangrijk!

Zorg dat leerlingen zich vrij voelen om hun mening te geven. Stimuleer respectvolle gesprekken en participatie.

5 DOORDACHT CURRICULUM

Denk als school goed na over de inhoud en inrichting van het burgerschapsonderwijs. Wat je aanbiedt en hoe je dat doet, beïnvloedt de ontwikkeling van burgerschapscompetenties.

